

ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਤੱਤਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੰਸ
ਰਾਜ ਮਹਿਲਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ

ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਲਘੂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ

2022

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਗਰੋਵਰ

ਨਿਗਰਾਨ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਧਿਕਾ ਸੋਨੀ

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਗਗਨ ਅਰੋੜਾ

ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ

ਹੰਸ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆ,

ਜਲੰਧਰ।

2022

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਗਨ ਅਰੋੜਾ ਨੇ ਐਮ. ਏ. (ਸੰਗੀਤ) ਗਾਇਨ ਦੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਲਘੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਸੰਗੀਤ (ਗਾਇਨ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵਾਸਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਗਰੋਵਰ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਨਿਗਰਾਨ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਧਿਕਾ ਸੋਨੀ

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਗਗਨ ਅਰੋੜਾ ਐਮ. ਏ. ਸਮੈਸਟਰ-4 (ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤ) ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਲਘੂ-ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਗਰੋਵਰ ਮੁਖੀ ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਵਿਭਾਗ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਧਿਕਾ ਸੋਨੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਿਤੀ

ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ

ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਨਾਮ

ਗਗਨ ਅਰੋੜਾ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਅਧਿਆਇ- ਪਹਿਲਾ

1 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫ਼ਰ
ਭੂਮਿਕਾ

1.1 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ

1.2 ਬਾਲ ਉਮਰ

1.3 ਸਿੱਖਿਆ

1.4 ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ

1.5 ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੌੜ

1.6 ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ

1.7 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ

1.8 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਗਾਇਕੀ

1.9 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ

1.10 ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

2 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

2.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

2.2 ਅਧਿਐਨ ਉਦੇਸ਼

2.3 ਅਧਿਐਨ ਮਹੱਤਵ

2.4 ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ

2.5 ਦੱਤ ਸੰਕਲਨ

2.6 ਸੀਮਾਂਕਨ

ਅਧਿਆਇ-ਤੀਜਾ

3 ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.1 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ

3.2 ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

3.3 ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਿੱਟਾ

ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਅਧਿਆਇ-ਪਹਿਲਾ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਫਰ

ਭੂਮਿਕਾ

ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਘੜੀ। ਸੰਗੀਤ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ 'ਸਰਬ-ਉੱਚ' ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਕੇ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ
- ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਤੀ ਗਾਇਨ, ਧਰੁਪਦ-ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਆਦਿ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ, ਤਰਾਨਾ ਗਾਇਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਠੁਮਰੀ, ਟੱਪਾ, ਦਾਦਰਾ ਆਦਿ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ

"ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪੱਕਿਆਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਭਜਨ-ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ, ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਫਿਲਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਸਭ ਵੀ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਲਘੂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਧਾ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ।

1.1 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਸੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 20 ਜਨਵਰੀ 1930 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਸਨ। "ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਏਸੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਗਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।"¹

1 ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ

2 Website--www.pt.jasraj.com

1.2 ਬਾਲ ਉਮਰ

ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਮਣੀਰਾਮ ਨੇ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪੰਡਿਤ ਮਣੀਰਾਮ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਗਾਇਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਲ ਮੱਤ ਤੇ ਏਨਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਗਾਇਕੀ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗੇ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਉਮਰ ਦੇ ਜਿਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬੱਚੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਖੂਬ ਨੱਚਦੇ-ਟੱਪਦੇ ਹਨ ਉਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ ਤਬਲੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ।

1.3 ਸਿੱਖਿਆ

ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਬਾਲਕ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਪਾਲਣ- ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੁਝਾਨ ਲੈਅ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਤਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਰਾਇਣ।

ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਣੀਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਪਾਠ ਪੰਡਿਤ ਮਣੀਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਾਧੋਲਾ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਆਗਰਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਵੱਲਭ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਜੀਵਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਤਬਲਾ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ।

1.4 ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ

" ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ. ਸ਼ਾਂਤਾਰਾਮ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਧੁਰਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਮਧੁਰਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਫਿਲਮ 'ਝਨਕ-ਝਨਕ ਪਾਇਲ ਬਾਜੇ' ਦੇ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ।"¹

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਰੰਗਦੇਵ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦੁਰਗਾ ਜਸਰਾਜ। ਦੁਰਗਾ ਜਸਰਾਜ ਖੁਦ ਇਕ ਉਦਯੋਗਕਾਰ, ਟੀ.ਵੀ ਐਂਕਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰਤਾ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਰੰਗਦੇਵ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਧੁਰਾ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਛਾਇਆ ਚਿੱਤਰ, ਵ੍ਰਤ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ ਗੀਤ- ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ 'ਬੈਲੇਟ' ਅਤੇ 'ਫਾਸਟਰ ਫੈਨੇ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਟੈਲੀ- ਸੀਰੀਅਲ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। "ਸੰਨ 2009 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ 'ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ' ਅਤੇ 2010 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮਰਾਠੀ ਫਿਲਮ "ਆਈ-ਤੁਝ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ" ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਤੀ ਜਸਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਰ ਦੀ ਮਲਿਕਾ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ।"²

ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜਤਿਨ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਸੁਲਕਸ਼ਣਾ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਭਤੀਜੀ ਹਨ।

1.5 ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੌੜ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੰਗੀ ਸੰਗਤਕਾਰਾਂ, ਤਬਲਾ ਸੰਗਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਬਲਾ, ਸਾਰੰਗੀ ਸੰਗਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਬਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਲੋਕ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮ- ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਟਵਾਉਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਗਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

1 ਸ੍ਰੀ ਧਰਮ ਹੰਸ ਅਹੁਜਾ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਸੰਜੇ ਵਰਮਾ ਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ ਪੰਨਾ ਨੰ. 110

2 ਉਹੀ

ਇਸ ਬਾਬਤ ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਅਹੂਜਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਜੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਕਰ ਰਹੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿੰਨਾ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਿਆ ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਭਾਵ ਉਸ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਜਸਰਾਜ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਇਹ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਦਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਕੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਤਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਟਵਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਕਸਮ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤੋੜੀ।"

1.6 ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੀ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨਾਮ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼

ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਭਾਰਤ-ਸਰਕਾਰ, ਨਾਮਵਰ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨਮਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ।

- ਸੰਨ 1963 ਵਿੱਚ ਮੁੰਬਈ ਰੇਡੀਓ ਦੁਆਰਾ 'ਏ-ਗ੍ਰੇਡ ਕਲਾਕਾਰ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਦੁਆਰਾ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੂੰ 'ਟੌਪ ਗ੍ਰੇਡ' ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 1975 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।

1 ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਅਹੂਜਾ, ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਜੇ ਵਰਮਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 108

- ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਨ 1976 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੂੰ 'ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 1987 ਵਿੱਚ 'ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 1990 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪਦਮ-ਭੂਸ਼ਨ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- 26 ਜਨਵਰੀ 2000 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪਦਮ-ਵਿਭੂਸ਼ਨ' ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਸਨਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 2008 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਰਲਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਨਮਾਨ 'ਸਵਾਤੀ ਸੰਗੀਤ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।
- ਸੰਨ 2010 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ 'ਰਤਨ ਸਦਾਸਯਾ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਨ 2013 ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਭੀਮਸੇਨ ਜੋਸ਼ੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਲਾਈਫਟਾਈਮ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਸੰਨ 2014 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਈਫਟਾਈਮ ਅਚੀਵਮੈਂਟ ਲਈ 'ਸੁਮਿਤਰਾ ਚਰਤ ਰਾਮ' ਅਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ।
- ਸੰਨ 2014 ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ 'ਮਾਰਵਾੜ ਸੰਗੀਤ ਨੈਕਸਟ ਰਤਨ' ਅਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ।
- ਸਾਲ 2016 ਵਿੱਚ ਗੰਗੂਬਾਈ ਹੰਗਲ ਸੰਗੀਤ ਮਹੋਤਵ ਸਮਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ 'ਗੰਗੂਬਾਈ ਹੰਗਲ ਲਾਈਫਟਾਈਮ ਅਚੀਵਮੈਂਟ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ।
- ਆਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 'ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਰਤਨ' ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹਮਸਾ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਗੌਰਵ ਪੁਰਸਕਾਰ।
- ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ 'ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦਾ ਸਪੂਤ' ਨਾਮ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

1.7 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਉਤੇਜਿਤ, ਰੁਮਾਂਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ " ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਮੇਵਾਤੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ।"¹

"22 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1999 ਵਿਚ 'ਥੰਪਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਮੰਨੋ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਸੀ "ਹੇ ਕਾਨ੍ਹਾ", ਮੈਂ ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਂਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਰਾਗ ਸ਼ੰਕਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ ਗਈ-

"ਹੇ ਕਾਨ੍ਹਾ.... ਤੁਮ ਪਰ ਬੀਤੀ ਜੋ ਬੀਤੀ

ਹਮ ਪਰ ਬੀਤੀ ਸੋ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਏ

ਹਮ ਜਾਨੇ ਤੁਮ ਜਾਏ ਯੇ, ਹਾਏ

ਫਿਰ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਾਏ

ਹਮ ਤੋ ਰੰਕ ਹੂੰ ਨ ਬਨ ਪਾਏ।"²

1.8 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਗਾਇਕੀ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲੇ ਕੰਠ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਸੁਰ-ਲਗਾਵ, ਰਾਗ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ, ਬੜ੍ਹਤ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਧੀ, ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਘੁਮਾ-ਫਿਰਾ ਆਦਿ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ 'ਓਮ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਤ ਨਾਰਾਇਣ; ਦੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਅਲਾਪ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰਲੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਨੇ ਸੁਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਸਤਾਦ

1 ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮ ਹੰਸ ਅਹੂਜਾ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਜੇ ਵਰਮਾ ਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ ਪੰਨਾ ਨੰ. 112

2 ਉਰੀ

ਅਮੀਚ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਇਬਰਾਹਿਮ ਅਲੀ ਦਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਕਥਨ
ਨਿਆਂ ਪੂਰਨ ਹੈ:

"ਮਨੋਹਰ ਸੁਰ ਲਗਾਉ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਪੰਡਿਤ
ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਸਹਿਜ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾ
ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਸ ਉਹੀ ਲੋਕ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਇਸ
ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮੁਢਲੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਡਿਤ
ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਸਧਾਰਨ ਸ੍ਰੋਤੇ ਵੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਮਾਣ ਸਕਦੇ
ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਅ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ
ਗਾਇਕੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।"¹

ਸਫਲ ਮੰਚ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਨਿਪੁੰਨ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ
ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਗਾਇਕ ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੀ ਸ਼ਰਮਾ
'ਨਾਦਰਸ' ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ
ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਭਾਵਪੂਰਨ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪੰਡਿਤ ਮਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ
ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮ, ਕੰਠ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ
ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਨਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ।"²

"ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਭਗਤੀਮਈ ਗਾਇਨ ਬਹੁਤ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਸਾਢੇ
ਤਿੰਨ ਸਪਤਕਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼-ਗਹਿਰਾਈ, ਲੋਚ,
ਕਣ, ਮੀਂਢ, ਖਟਕਾ, ਗਮਕ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਗਾਇਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਅਲਾਪ ਦੇ ਵਿਚ

1 ਭੇਂਟਕਰਤਾ, ਡਾ. ਇਬਰਾਹਿਮ ਅਲੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਯਾਪਕ, ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਵਿਭਾਗ, ਕਾਲੀਦਾਸ
ਸ਼ਾਸਕੀਯ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਉਜੈਨ

2 ਭੇਂਟਕਰਤਾ, ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੀ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਨਾਦਰਸ', ਐੱਸ.ਡੀ.ਕਾਲਜ, ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ (ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਸਮਾਰੋਹ ਤੇ)।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਅਤੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਤਾਨ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੋਚ, ਕਲਾ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸ 'ਚ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

1.9 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

- ਕਾਲਾ ਰਾਮਨਾਥ
- ਅੰਕਿਤਾ ਜੋਸ਼ੀ
- ਸੰਜੀਵ ਅਭਯੰਕਰ
- ਗਿਰੀਸ਼ ਵਜਲਵਾਰ
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਭੱਟਾਚਾਰਜੀ
- ਸਾਧਨਾ ਸਰਗਮ
- ਕਵਿਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮੂਰਤੀ

1.10 ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ

ਕਰੋਨਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਨ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜੀ, ਵਾਜਿਦ ਖਾਨ, ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਜੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਏ। 17 ਅਗਸਤ 2020 ਈ. ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨਿਊ ਜਰਸੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ ਲਈ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਉਡਾਚ 471 ਵਿਚ 1 ਭੇਂਟਕਰਤਾ, ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ, ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਯਾਪਕ, ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਵਿਭਾਗ, ਹੰਸ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜਲੰਧਰ, (ਹਰਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਹੇਮੰਤ ਉਤਸਵ ਤੇ)।

ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਲੇ ਪਾਰਲੇ ਦੇ ਪਵਨ ਹੀਸ ਸਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਨਮਾਨਾਂ ਅਤੇ 21 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ 12ਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਖਲਾਅ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗਾਇਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਛਾਪ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।"

1 Website-- [www.Pt.jasraj wikipedia.com](http://www.Pt.jasraj.wikipedia.com)

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

2. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਹੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

ਸੰਗੀਤ ਮਾਰਤੰਡ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ

2.2 ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਲਘੂ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.3 ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਇਸ ਲਘੂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਯਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ।

2.4 ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਧੀ

ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.5 ਦੱਤ ਸੰਕਲਨ

ਦੱਤ ਸੰਕਲਨ ਵਾਸਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਮਾਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਣ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਮਾਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੱਤਰਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2.6 ਸੀਮਾਂਕਨ

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੂਰਜ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

3 ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

3.1 ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਵਿਚੋਂ-ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਰਾਗ ਚਾਰੂਕੇਸ਼ੀ

ਰਾਗ ਚਾਰੂਕੇਸ਼ੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਕਰਨਾਟਿਕ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੈਵਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਮਧਿਅਮ, ਸੰਵਾਦੀ ਸ਼ਤਜ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਦਿਸ਼ ਗਾਈ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: "ਲਾਗੇ ਲਾ ਮੋਰਾ ਮਨ ਤੂ ਸੋ

ਮੋਹੇ ਤੁਮ ਬਿਨ ਕਲ ਨਾ ਪਰਤ ਰੇ ।

ਅੰਤਰਾ: ਸਾਂਵਰੀ ਸੂਰਤ ਮੋਰੇ ਮਨ ਬਸ ਗਈ ਰੇ

ਨੀਂਦ ਬਿਸਾਰੀ ਹਿਰਾਈ ਚੈਨਾ ਰੇ ।"

ਰਾਗ ਭੈਰਵ

ਰਾਗ ਭੈਰਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਥਾਟ ਭੈਰਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ(ਰੇ), ਧੈਵਤ(ਪੁ) ਕੋਮਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ-ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਧੈਵਤ(ਪੁ) ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ(ਰੇ) ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਦਿਸ਼ ਗਾਈ ਹੈ। ਬੰਦਿਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: " ਮੇਰੇ ਅੱਲਾ ਮਹਿਰਬਾਨ
 ਕੋਈ ਬਿਗਾੜ ਸਕਤ ਨਹੀ ਤੇਰੇ
 ਮਨ ਲੀਜੇ ਤੂ ਠਾਨ।

ਅੰਤਰਾ: ਔਲੀਆ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਰਾਵੇ
 ਅਲੀ ਨਭੀ ਕਰਤ ਬਹੁ ਭਾਵੇ
 ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਹੈਂ ਪਿਆਰੇ ਜਿਨ ਕੋ
 ਮੁਝ ਕੋ ਦੀਓ ਇਮਾਨ।"

ਰਾਗ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਲਈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗ ਤਾਨਸੇਨ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ(ਗ) ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਭ (ਰੇ) ਤੇ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਸਾਵਰੀ ਥਾਟ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਨ- ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ(ਰੇ) ਸੰਵਾਦੀ ਪੰਚਮ(ਪ) ਹੈ। ਰਾਗ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਬੰਦਿਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: "ਬਾਵਰੀ ਬਨਾ ਕੇ ਗਏ
ਪਿਆਰ ਵਾ ਮੋਰੇ ਨਾ ਜਾਨੂੰ ਕਿਤ

ਅੰਤਰਾ: ਕਿੰਨ ਬੈਰਨ ਆਨ ਬਸੀ
ਜੀਅਰਾ ਮੇਂ ਉਨ ਕੇ ਨਾ ਜਾਨੂੰ ਕਿਤ।"

ਰਾਗ ਮਧਮਾਦ ਸਾਰੰਗ

ਰਾਗ ਮਧਮਾਦ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਮਧੁਮਾਦ ਸਾਰੰਗ ਜਾਂ ਮਧਮਾਦੀ ਸਾਰੰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸਵਰ ਵਿੰਦਾਵਨੀ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ(ਨੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ(ਗ) ਅਤੇ ਪੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਅੰਤਵ-ਅੰਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ(ਰੇ) ਸੰਵਾਦੀ ਪੰਚਮ(ਪ) ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਦਿਸ਼ ਗਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਸਥਾਈ: "ਰਸਿ ਕਨੀ ਰਾਧਾ ਪਲਨਾ ਝੁਲੇ
ਦੇਖ-ਦੇਖ ਗੋਪੀ ਜਨ ਭੁਲੇ।

ਅੰਤਰਾ: ਰਤਨ ਜੜਿਤ ਕੋ ਪਲਨਾ ਸੋਹੇ
ਨਿਰਖ - ਨਿਰਖ ਜਨਨੀ ਮਨ ਮੋਹੇ। "

ਰਾਗ ਮਾਰਵਾ

ਰਾਗ ਮਾਰਵਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਚਮ(ਪ) ਵਰਜਿਤ , ਰਿਸ਼ਭ(ਰੁ) ਕੋਮਲ, ਮਧਿਅਮ(ਮੇ) ਤੀਵਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁੱਧ ਸਵਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸ਼ਾੜਵ-ਸ਼ਾੜਵ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਥਾਟ ਵੀ ਮਾਰਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਭ(ਰੁ) ਸੰਵਾਦੀ ਧੈਵਤ(ਧ) ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾ ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: "ਦੇਖ-ਦੇਖ ਥਾਟ ਤੋਰੀ
ਤਰਸ ਗਏ ਨੈਨਾਂ।

ਅੰਤਰਾ: ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਕਛੂ ਨਾ ਭਾਵੇ
ਦੇਖਨ ਕੇ ਜੀਆ ਚਾਹੇ
ਲਾਗ ਰਹੀ ਜਹੀ ਰਟਨਾ
ਪੀਆ ਕਬ ਘਰ ਆਵੇ।"

ਬਿਲਾਸਖਾਨੀ ਤੋੜੀ

ਰਾਗ ਬਿਲਾਸਖਾਨੀ ਤੋੜੀ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੇਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਲਾਸਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਬਿਲਾਸਖਾਨੀ ਤੋੜੀ ਪਿਆ। ਇਹ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਥਾਟ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਰੋਹ ਵਿਚ ਮਧਿਅਮ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ-ਸ਼ਾੜਵ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਬਹੁਤ ਮਧੁਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸਵਰ ਗੰਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: "ਜਾ ਜਾ ਰੇ ਜਾ ਜਾ ਕਗਵਾ
ਇਤਨਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਕਈਓ ਜਾ।

ਅੰਤਰਾ: ਜੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਘਰ ਆਏ
ਨੈਨਾਂ ਬਿਛਾਊਂ ਪਗਵਾ।"

ਰਾਗ ਦੇਸ

ਰਾਗ ਦੇਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।
ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁੱਧ ਸਵਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅਰੋਹ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ, ਪੈਵਤ ਵਰਜਿਤ
ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਔੜਵ- ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਖਮਾਜ਼ ਥਾਟ ਦਾ ਰਾਗ
ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸਵਰ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸਵਰ ਪੰਚਮ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ
ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਵਲੋਂ ਗਾਈ ਹੋਈ
ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਥਾਈ: "ਚਿਤ ਵਨ ਰੋਕੇ ਹੂੰ ਨਾ ਰਹੀ
ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਧੂ ਸਨਮੁੱਖ
ਸਰਿਤ ਉਮੰਗੀ ਬਹੀ।

ਅੰਤਰਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਸਲਿਲ ਪਰਵਾਹ ਮੋਹੇ
ਕੋਊ ਥਾਂਹ ਲਈ
ਲੋਲ ਲਹਿਰੀ ਕਟਾਸ਼ ਘੁੰਘਟ
ਪਟ ਕਗਾਰ ਟਈ।"

3.2 ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਹਮਾਰੋ ਧਨ ਰਾਧਾ
- ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਿਵ ਮੰਤਰਾ
- ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਕਤ
- ਮੰਗਲ ਕਾਮਨਾ ਮੰਤਰਾ
- ਓਮ ਨਮੋ ਭਗਵਤੇ
- ਸੁਭ ਲਾਭ ਮੰਤਰਾ
- ਮਹਾਂਲਕਸ਼ਮੀ ਮੰਤਰਾ
- ਸ਼ਿਵ ਧੁਨ
- ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੇ ਰਾਮਾਂ
- ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਤੁਤੀ
- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੰਤਰਾ

- ਬੀਜ ਮੰਤਰਾ
- ਪਰਾਦਨ ਵਰਦਾਨ ਮੰਤਰਾ
- ਪਰਕਿਰਨਾ ਮੰਤਰਾ
- ਵੰਦਨਾ
- ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਮੋਦਰ
- ਆਦਿ ਦੇਵ ਨਮੋਸਤੁਤਮ
- ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਾ ਦਇਆਨਮ
- ਨਿਰੰਜਨੀ ਨਾਰਾਇਣੀ
- ਰਾਨੀ ਤੇਰੋ ਚਿਰਜੀਓ ਗੋਪਾਲ
- ਨਾਥ ਪਵਨਸੁਤ
- ਚੰਦਰ ਘੰਟਾ ਯਾ ਦੇਵੀ
- ਜਗਦੰਬ- ਜਗਦੰਬ
- ਸ਼ਿਆਮ ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹੇ ਯੇ ਬਦਰਾ
- ਭਾਰਤ ਭਾਈ ਕਪਿਸੇ

3.3 ਭਾਵ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਗਾਏ ਗੀਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਫਿਲਮ 'ਲੜਕੀ ਸਹਿਦਾਰੀ ਕੀ' ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਭਰਤ ਵਿਆਸ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਸੰਤ ਦੇਸਾਈ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

" ਵੰਦਨਾ ਕਰੋ ਅਰਚਨਾ ਕਰੋ
ਇਸ ਧਰਾ ਮਹਾਨ ਕੀ
ਸਵਰਗ ਕੇ ਸਮਾਨ ਕੀ
ਭਗਤੀ ਔਰ ਭਾਵ ਕੀ
ਮਿੱਟੀ ਹੈ ਸਨਮਾਨ ਕੀ
ਭੂਮੀ ਹੈ ਗਰੀਬ ਕੀ
ਕਿੰਤੂ ਸਵਾਭੀਮਾਨ ਕੀ
ਵੰਦਨਾ ਕਰੋ ਅਰਚਨਾ ਕਰੋ

ਵਿਸ਼ਵ ਸੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੇ ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਹੈ
ਪਰ ਅਧਰਮ ਕੇ ਲੀਏ
ਧਰਮ ਕੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ
ਵੰਦਨਾ ਕਰੋ ਅਰਚਨਾ ਕਰੋ"

ਜ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਫਿਲਮ ਦਾ
ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਸਮੀਰ ਹਨ। ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਅਦਨਾਨ ਸਾਮੀ ਨੇ
ਡੋਟ ਜਸਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਸੰਨ 2008 ਵਿਚ ਬਣਾਈ
ਸ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

"ਵਾਅਦਾ ਤੁਮਸੇ ਹੈ ਵਾਅਦਾ

ਜਨਮੋਂ ਕਾ ਪਿਆਰ ਕਾ

ਦਰਦ ਕਾ ਓ ਸਾਥੀਆ

ਮੇਰੀ ਪਲਕੋਂ ਮੇਂ

ਤੇਰੇ ਸਪਨੋਂ ਕਾ ਦਰਦ ਹੈ

ਮੇਰੇ ਇਸ ਦਿਲ ਮੇਂ

ਤੇਰੀ ਚਾਹਤ ਕਾ ਘਰ ਹੈ

ਮੇਰੀ ਰਗ-ਰਗ ਮੇਂ ਤੂ

ਬਸ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਇਆ ਹੈ

ਮੇਰੀ ਇਨ ਸਾਂਸੋਂ ਮੇ ਅਬ ਤੇਰੀ

ਸਾਂਸੋਂ ਕੀ ਸਰਗਮ ਬਜਤੀ ਹੈ

ਵਾਅਦਾ ਤੁਮਸੇ ਹੈ ਵਾਅਦਾ

ਜੀਨਾ ਭਲਾ ਕਿਆ

ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਸੇ ਡਰ ਕੇ

ਯੂਹੀਂ ਰਖੂੰਗਾ
ਬਾਂਹੋਂ ਮੇਂ ਤੁਝਕੋ ਭਰ ਕੇ
ਤੇਰੇ ਸਜਦੇ ਮੇਂ ਹੀ
ਸਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਝੁਕਾਇਆ ਹੈ
ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇ ਬਸ
ਤੇਰੇ ਚੰਗੇਂ ਕੀ ਮਾਲਾ ਸਜਤੀ ਹੈ
ਵਾਅਦਾ ਤੁਮਸੇ ਹੈ ਵਾਅਦਾ।"

ਸਿੱਟਾ

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਇਕ ਨਗੀਨੇ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਲਘੂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਿਖ ਪਉਣਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਜੀ ਦੇ 75ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ 'ਸੰਗੀਤਾ ਲੋਕ ਸੰਸਥਾ' ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ 'ਨਾਦਰਸ' ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਗਾਇਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਗਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਥਾਈ: " ਕਰੀ ਯਾਚਨਾ ਸੁਨੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
ਤਬ ਪੂਰੀ ਹੁਈ ਮਨੋਕਾਮਨਾ
ਆਯੇ ਧਰਾ ਪਰ ਸੁਰ ਸੂਰਿਆ
ਲਯ ਚੰਦਰਮਾ ਭਾਵ- ਤਾਰਨਾ।

ਅੰਤਰਾ: ਮਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਕੇ ਹੀ ਸਪੁਤ
ਲਯ ਨਾਦ ਕੇ ਹੋ ਦੇਵਦੂਤ

ਗਾਇਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਆ ਕਰੇਂ
ਗਾਇਨ ਕੀ ਗਰਿਮਾ ਅਤਿ ਅਨੂਪ।
ਤਪ ਸਾਧਨਾ, ਅਰਾਧਨਾ ਸੇ
ਪੂਰੀ ਹੁਈ ਮਨੋਕਾਮਨਾ।।1।।

ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਕੇ ਆਲੋਕ ਸੇ
ਕਈ ਦੀਪ ਆਲੋਕਿਤ ਹੁਏ
ਵਿਦਿਆ ਕੀ ਵਰਸ਼ਾ ਸੇ
ਸੁਖੀ ਕਈ ਸ਼ਿਸ਼ਯਗਣ ਪਲੱਵਿਤ ਹੁਏ।
ਸੁਭਕਾਮਨਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਸੇ
ਪੂਰੀ ਹੁਈ ਮਨੋਕਾਮਨਾ।।2।।

ਧਨੀ ਹੋ ਗਈ ਗਾਇਨ ਕਲਾ
ਪਾਕਰ ਮੁਨੀਵਰ ਆਪਕੋ
ਨਵਕਲਪਨਾ, ਨਵਚੇਤਨਾ
ਮਿਲੀ ਤਾਨ ਕੋ ਅਲਾਪ ਕੋ
ਸਵਰ ਮਾਧੁਰੀ ਜਬ ਭੀ
ਝਰੀ ਰਸ ਮਾਧੁਰੀ ਅਵਤਾਰਨਾ।।3।।

ਰਸਰਾਜ ਹੋ, ਯਸ਼ਰਾਜ ਹੋ
ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਸਰਤਾਜ ਹੋ
ਆਗਾਜ ਹੋ ਅਨੰਦ ਕਾ
ਵਿਸਮਾਦ ਕੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਹੋ
ਸੁਭ ਕਰਮ ਹੀ ਸਤ ਧਰਮ ਹੈ
ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਧਾਰਨਾ।।4।।

ਮੰਗਲ ਕਰੇ ਸਬ ਕਾਮਨਾ
ਹੋ ਦੀਰਘ ਆਯੁ ਆਪ ਕੀ
ਸੁਚ ਕੀ ਬਹੇ ਸ਼ੀਤਲ ਪਵਨ
ਅਗਿਨ ਬੁਝੇ ਸੰਤਾਪ ਕੀ
ਰਬ ਏਕ ਹੈ ਸਭ ਏਕ ਹੈ
ਹੋ ਏਕ ਹੀ ਅਵਧਾਰਣਾ।।5।।

ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ

- ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ , ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
- ਡਾ. ਮਾਯਾਟਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਸੰਪਦਾ, ਕਨਿਸ਼ਕਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ

- ਡਾ. ਸੀਮਾ ਜੌਹਰੀ, ਸੰਗੀਤਾਯਨ, ਰਾਧਾ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ

ਇੰਟਰਨੈੱਟ

- Website--www.pt.jasraj.com
- Website--www.pt.jasraj.wikipedia.com
- Website--www.youtube.com